

UDK: 341.7(497.11)“19”
Bibliid 0543-3657, 65 (2014)
God. LXV, br. 1155–1156, str. 5–25
Izvorni naučni članak
Primljen: 18. jul 2014. godine

Zoran JEROTIJEVIĆ¹

Srpska diplomatija uoči i početkom Prvog svetskog rata

SAŽETAK

Početak dvadesetog veka bio je za srpski narod ulazak u period teške i neizvesne borbe za oslobođenje i ujedinjenje. Lutanja u spoljnoj politici koja su znatno oslabila međunarodni položaj Srbije posle Berlinskog kongresa, pretočila su se u jednu smislenu i pragmatičnu politiku posle promena na prestolu 1903. godine. Srbija počinje da gradi, ponovo, bliske odnose sa Rusijom, ali i Francuskom (Antanta) i drugim zemljama koje će joj omogućiti da ne bude ni ekonomski (ni politički) isključivo vezana za susede neprijateljski raspoložene. Balkanski ratovi pokazali su vojnu moć Srbije, ali su neke velike sile učinile sve da se njeni vojni uspjesi obezvrede i strateški ograniči njen prodor prema morskoj obali. Početak Velikog rata bio je u znaku pokušaja da se Srbija baci na kolena i ostvari veza Centralnih sila i Carigrada. Sam povod za rat (atentat u Sarajevu) imao je cilj da opravda agresiju i u što većoj meri izoluje Srbiju u svetu. Početak rata i srpske pobjede intenziviraju diplomatske aktivnosti, kako između država saveznica, tako i između zaraćenih strana. Srbija postaje važan predmet diplomatskih aktivnosti i njihov učesnik.

Ključne reči: Srbija, Rusija, Antanta, Centralne sile, diplomatija.

Uvod

I danas kod nas, i u svetu, vlada veliko interesovanje za zbivanja na Balkanu u toku Prvog svetskog rata, a posebno za mesto i ulogu Srbije u tom

¹ Prof. dr Zoran Jerotijević Univerzitet Union Beograd, e-mail: zoranjerotijevic@gmail.com

ratu. Najveću pažnju privlače ratni ciljevi zaraćenih država. Na osnovu obimne i raznovrsne građe, a istraživanjem naših historičara i Srbije, posebno su postignuti dobri rezultati o planovima Nemačkog Rajha, Velike Britanije, SAD-a, Austro-Ugarske. Ovaj ratni sukob tinjao je decenijama posle Berlinskog kongresa. Velike sile nisu mogle da u potpunosti reše svoje višeslojne i protivrečne odnose. Radilo se tu o političkim i ekonomskim interesima kako u Evropi, tako i širom sveta gde su se sukobljavali interesi na planu podela kolonija. Prvi svetski rat svojim četvorogodišnjim trajanjem predstavljao je najveći i najkrvaviji događaj u dotadašnjoj evropskoj istoriji, ali takođe i u istoriji Srbije i srpskog naroda uopšte. Kada pogledamo sa ove istorijske distance možemo uočiti da je period posle Berlinskog kongresa bio vreme pripreme za odlučujući sukob i izgradnju „novog svetskog poretka“. Velike sile u ovom periodu odmeravaju snage na teritorijama veoma udaljenim od metropola. Stvaraju se veliki savezi i istovremeno se manje zemlje privlače u njihove okvire obećanjima o njihovom teritorijalnom proširenju i ekonomskoj podršci. Srbija se nalazi „uklještena“ između austrougarskog, nemačkog, ruskog, engleskog pa i francuskog i turskog interesa. Diplomacija je odigrala veliku ulogu u pripremi Balkanskih ratova. Diplomatski rat „besni i početkom Velikog rata“. Srbija, kao nesporni saveznik Rusije (i Francuske) prevazići će svoje ljudske i materijalne mogućnosti. Da li će rezultat biti povoljan za nju?

1. Trojni savez i Trojni sporazum

Nemačko usmerenje na širenje u jugoistočnom pravcu neposredno je ugrožavalo nezavisnost Srbije, Bugarske, Grčke i Turske, a Austro-Ugarsko u prvom redu nezavisnost Srbije, Crne Gore i Bugarske. Međutim, ovakvo usmerenje je u različitom stepenu i na različite načine u oba slučaja ugrožavalo nezavisnost svake od ovih balkanskih država. Tako su dve carevine Nemačka i Austro-Ugarska htele Bugarsku da pretvore u satelita političkim, privrednim i kulturnim sredstvima dozvoljavajući joj da se teritorijalno širi. Srbija je, za razliku od drugih, uzimana kao prva i najveća žrtva težnje ka jugoistoku, ali su zbog ograničenih mogućnosti realizacije postojale mnoge razlike i kolebanja oko načina ostvarivanja ovakvog cilja. Programska krilatica „drang nack dem Osten“ koja se na naš jezik prevodi kao „težnja ka Istoku“ i kao „prodor na Istok“ nastala je 80-tih godina XIX veka i označavala je namere u prvom redu Nemačke (ali takođe i Austro-Ugarske) da se širi na istok sprovođenjem aneksija, stvaranjem sistema podređenih država i uspostavljanjem interesnih sfera. Savez između Nemačke i Austro-Ugarske datira od 1879. godine kada su one sklopile odbrambeni ugovor i tako je nastao u diplomatskoj istoriji poznati Dvojni savez. Za ove dve države koristi se zajedničko ime Centralne sile. Dvojnomo savezu je 1882. pristupila Italija, a 1883. godine Rumunija. Ugovori Austro-

Ugarske i Nemačke iz 1879. i Austro-Ugarske, Nemačke i Italije iz 1882. bili su javni, dok je ugovor ove tri sile sa Rumunijom bio tajni.

Austro-Ugarska i Italija su se 1887. godine obavezale da nijedna od njih neće bez sporazuma, s drugom privremeno ili trajno, menjati *status quo* na Balkanu. Ovo je ušlo kao čl. 7. i u tekstu Trojnog saveza prilikom obnavljanja ugovora 1891. Dvojni, a zatim Trojni savez, predstavljali su prvo moderno grupisanje sile.

Ovo je nateralo ostale sile da se grupišu u drugi suparnički blok, najpre francusko-ruskim zbližavanjem početkom devedesetih godina XIX veka, zatim francusko-britanskim sporazumom iz 1904. godine i na kraju britansko-ruskim sporazumom 1907. Tako je nastao blok Antante ili blok Trojnog sporazuma. Ovim sporazumima članice bloka otklanjale su svoje nesporazume i na taj način omogućavale zajedničko istupanje u međunarodnim odnosima. Unutar ove koalicije, Francuska i Rusija bile su vezane odbrambenim savezom kojim su se obavezale da jedna drugoj garantuju teritorijalni integritet i da se vojno pomognu u slučaju da jedna od njih bude bez svoje krivice napadnuta.

U vremenu kojim se bavimo i Austro-Ugarska i Nemačka bile su složene države. Austro-Ugarska je reorganizovana u složenu državu 1867. godine aktom takozvane „Nagodbe“ kojom je iako višenacionalna, konstituisana kao dvočlana federacija sastavljena od Austrije i Ugarske s vladarom iz dinastije Habzburga. Zajednički vladar u Austriji je nosio titulu cara, a u Ugarskoj titulu kralja. I Austrija i Ugarska imale su posebne vlade, predsednika vlade i ministre. Zajednički su pored vladara cara-kralja Franca Jozefa bili ministarstvo spoljnih poslova, ministarstvo oružanih snaga i ministarstvo finansija.

Nemačka je nastala ujedinjenjem nemačkih državnica oko Pruske aktom proglašenja cara Vilhelma II 18. januara 1871. godine. Ona je od početka bila složena država sastavljena od dvadesetpet članica. Nemački Rajh je obuhvatao četiri kraljevstva (Prusku, Bavarsku, Saksoniju i Virtenberg), šest velikih vojvodstva, pet vojvodstva, sedam kneževina i tri slobodna grada. Zajednički je bio car iz dinastije Hoencolerna koji je istovremeno bio i kralj Pruske Vilhelm II.

2. Srbija pred Prvi svetski rat

U godinama pred Prvi svetski rat Srbija nije bila formalno članica ni Trojnog saveza ni Trojnog sporazuma. Na Berlinskom kongresu 1878. Srbija i Crna Gora dobile su priznanje svoje nezavisnosti od velikih sila. Srpska diplomatija približila se bečkoj vladi i zahvaljujući njenoj pomoći dobila je nešto više u Berlinu nego u San Stefanu, ali i to ne stoga što bi Beč želeo pomoći Srbima, nego što je hteo da umanjí rusku tvorevinu.²

² Vladimir Ćorović, Istorija Srba, Publik-praktikum, 2004, str. 653.

Priznanjem nezavisnosti od velikih sila Srbija je prvi put dobila mogućnost da samostalno zaključuje međunarodne sporazume. Međutim, obaveze koje su joj nametnuli kako Berlinski kongres tako i Austro-Ugarska praktično su je u tome onemogućili. Srbija je odmah ušla u interesnu sferu Austro-Ugarske, bila je dužna da na svojoj teritoriji gradi željeznicu kako bi omogućila spajanje austro-nemačkih željeznica sa Turskom. Tajnom konvencijom koju je 1881. godine zaključio u to vreme knez, a kasnije kralj Milan Obrenović, Srbija je dospela i u političku sferu Austro-Ugarske. Takođe, Srbija nije više smela da svoje oslobodilačke planove usmerava ka Bosni i Hercegovini u koju su ušle austro-ugarske trupe.

Značajna promena u srpskoj politici dogodila se 1895. godine kada je kralj Aleksandar Obrenović poverio vladu uglednom srpskom naučniku Stojanu Novakoviću i ostavio mu određene ruke da odredi pravac u spoljnopolitičkoj orijentaciji zemlje. Stojan Novaković, u politici blizak dvoru i austrofilski orijentisan, počeo je da uviđa značaj usmeravanja srpske politike ka onim zemljama čija bi podrška imala mnogo više značaja, a to je u prvom redu bila Rusija. Novaković se pored zalaganja za obnavljanje pokidanih veza sa Rusijom, okrenuo i Francuskoj. Ipak francusko-srpski odnosi nisu bili razvijeni sve do burnih godina Prvog svetskog rata. Francuska dugo nije želela da se aktivnije okrene Balkanu, prepuštajući Rusiji prvu reč, a ostavljajući sebi ulogu potpornog zida ruskoj politici.

Majskim prevratom 1903. okončana je vladavina dinastije Obrenović i vraćena je u zemlju dinastija Karađorđevića. Kralj Petar I u Beograd je došao kao šezdesetogodišnjak i opredelio se za parlamentarna rešenja u vođenju zemlje. Sazreli su svi uslovi da se Srbija ekonomski oslobodi od Austro-Ugarske. Kada su u leto 1905. godine Srbija i Bugarska postigle sporazum o carinskom savezu, bečka vlada je na ovo oštro reagovala i otkazala trgovinski ugovor sa Srbijom i zatvorila svoje granice za uvoz i transport stoke i mesa iz Srbije. Na ovu meru Srbija je odgovorila zabranom uvoza robe iz Austro-Ugarske. Tako je započeo Carinski rat.

Ubrzo je došlo do aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1908. godine, koja je izazvala buru protesta u Srbiji i zemlju dovela na ivicu rata. Srbija je uputila silama potpisnicima Berlinskog kongresa protesnu notu u kojoj je osudila aneksiju. Austro-Ugarska je preduzimala posebne mere na granici prema Srbiji preteći da će vojno intervenisati kako bi obezbedila aneksiju. Pored Srbije najveći otpor aneksiji pružala je Rusija, a potom i Turska. Pod pritiskom Nemačke, Rusija koja je bila nespremna za rat prihvatila je aneksiju marta 1909. godine, pa je nakon toga i vlada Srbije dala izjavu da priznaje i prihvata aneksiju Bosne i Hercegovine. Aneksiona kriza je bila prekretnica u međunarodnom političkom životu i njome je počeo razvoj događaja koji je odveo neposredno ka ratnom razrešenju dubokog sukoba između dva bloka velikih sila. Kada su u pitanju odnosi između Austro-Ugarske i Srbije ta velika međunarodna kriza dovela je do konačnog rascepa između ove dve države.

Prvi Balkanski rat 1912. ponovo je usredsredio pažnju velikih sila na jugoistok Evrope. Rat protiv Turske pripreman je ugovorima, vojnim konvencijama i sporazumima koji predstavljaju osnovu Balkanskog saveza. Potpuna i brza pobjeda udruženih država Crne Gore, Srbije, Bugarske i Grčke izmijenila je političku kartu Balkana. Srbija se teritorijalno proširila daleko na jug i jugozapad. Srpska vojska zaustavila se tek kod Dojrana, Đevđelije i Ohrida i na jugozapadu na Jadranskim obalama. Srpske pobjede, a naročito pobjeda u Kumanovskoj bici, primljene su sa oduševljenjem kod srpskog naroda u Austro-Ugarskoj. Ovakvim stanjem najnezadovoljnija je bila Austro-Ugarska zbog povratnog delovanja na Slovene, a posebno Jugoslovene u Austro-Ugarskoj, a i zbog toga što je nasuprot njenog htenja za hegemonijom stajao lanac balkanskih država. U tom lancu na prvom mestu bila je Srbija.

Mirovni sporazum između balkanskih saveznika i Turske potpisan je u Londonu 30. maja 1913. godine prema uslovima koje su odredile velike sile. Srbiji nije dozvoljeno da izađe na Jadransko more, a ostalo je nerešeno pitanje Makedonije. Srbija je osporavala zahtev Bugarske da dobije veći deo Makedonije zahtevajući da se preispita ugovor sa njom uoči rata iz sledećih razloga:

- Odlukom velikih sila Srbiji je onemogućen izlazak na Jadransko more.
- Stvaranjem Albanske države Srbija je ostala bez znatnog dela teritorije, a Bugarska je dobila više u Trakiji od predviđenog.
- Bugarska tokom rata nije izvršila svoje obaveze na Vardarskom bojištu, a Srbija je pomogla Bugarskoj u osvajanju Jedrena.

Istovremeno sukob oko teritorija postajao je i između Grčke i Bugarske. Austrougarska je podržavala zahteve Bugarske u želji da razbije Balkanski savez. U ovakvim okolnostima došlo je do približavanja Srbije i Grčke koje su 1. juna 1913. godine sklopile ugovor o prijateljstvu a zatim i Vojnu konvenciju. U noći između 29. i 30. juna 1913. bugarska vojska iznenada je napala srpsku i grčku vojsku. Srpska vojska je na Bregalnici porazila Bugare. Rumunija i Turska su iskoristile težak položaj Bugarske i objavili joj rat. Bugarska je bila primorana da traži mir, koji je zaključen 10. avgusta 1913. godine u Bukureštu. Ovim mirom Srbija je dobila Vardarsku oblast i Kosovo i Metohiju i sa Crnom Gorom uspostavila zajedničku granicu. Posle balkanskih ratova odnosi između Austro-Ugarske i Srbije su postali još zaoštreniji.

3. Sarajevski atentat

Mada je oko dvadeset godina bila pod hegemonijom Austro-Ugarske, Srbija se posle 1903. godine brzo i odlučno osamostalila i potražila oslonac na Rusiju, a u finansijskom pogledu i u pogledu naoružanja na Francusku. Zajmovi za naoružanje vojske i izgradnju železnice, koje je u prvom redu

trebalo realizovati na Pariskoj berzi bili su osnova za otpočinjanje sistematskog uvođenja francuskog kapitla u Srbiju.³ Otpor koji je svemu tome pružala Austro-Ugarska, čiji je kapital i dalje bio zainteresovan za Srbiju, stvarao je velike smetnje Srbiji. Radi slamanja Srbije, pošto je propao pokušaj sa Carinskim ratom, u Beču su još 1907. stvorili jasne planove za uništenje Srbije podelom njenih teritorija između susednih država Austro-Ugarske, Bugarske, možda Rumunije, a kasnije i Albanije nakon njenog stvaranja. U razgovoru od 17. decembra baron fon Erental, ministar inostranih poslova Austro-Ugarske, rekao je generalu Konradu fon Hecendorfu, načelniku generalštaba Austro-Ugarske, da je cilj „*balkanske politike aneksija Bosne i Hercegovine i inkorporacija dela Srbije koji nije bugarski, dok bi bugarski deo trebalo da pripadne Bugarskoj*“.⁴ Nije razjašnjeno koje su to bugarske oblasti. Plan je bio potpuno oblikovan u leto 1908. godine. Prvi deo plana je da se Monarhija proširi aneksijom Bosne i Hercegovine, što je ubrzo i ostvareno, a potom da se proširi i delovima Srbije koju inače treba podeliti sa Bugarskom, što se pokazalo kao nerešiv problem.

Naprotiv Srbija je 1912. i 1913. godine ojačala proširivši svoju teritoriju, pojačala svoj politički uticaj, stekla vojni prestiž i postigla savez sa Rumunijom i Grčkom. Osim toga, Srbija je svojim uspesima postala uporišna tačka za samostalnošću kako Srba u Austro-Ugarskoj tako i jugoslovenskog pokreta koji je u suštini bio samostalan i autohton. Ovim je Srbija postala potencijalna pretnja za integritet svoje velike susedke.

Pošto je austrijsko vođstvo uzimalo plan sa Srbijom kao deo mera koje bi dovele do trijalističkog preuređenja Monarhije, iz Budimpešte se sa nepoverenjem gledalo na namere u Beču da se zarati sa Srbijom 1908-1909. godine, 1912, 1913. i početkom jula 1914. godine. Ipak, i Beč i Budimpešta su se slagali da treba uništiti nezavisnu Srbiju i radi toga susedima ponuditi i dati delove njenih oblasti. Zbog ovoga se mađarsko vođstvo, uz malo oklevanja, brzo saglasilo za oružanom akcijom protiv Srbije u julu 1914. god. Što se tiče Nemačke, Berlin je 1908-1909. godine podržavao i podsticao Beč na ratobornu politiku, 1912. i 1913. ga suzdržavao od poteza koji bi vodili ratu sa Srbijom, postupajući u oba slučaja onako kako su procenjivali šta je najbolje za strateške planove Rajha.⁵ Nemački osnovni cilj bio je da stvori veliku imperiju koja bi postala svetska sila, što se u konačnoj liniji svodilo na proširenje u Evropi (plan „Srednja Evropa“), prodor na Bliski istok (Srednja Evropa od Severnog mora do Persijskog zaliva) i da stekne nove bogate kolonije u Africi. Upravo zbog takve težnje stvorena je Antanta od Rusije, Francuske i Velike Britanije, sa ciljem da ove države brane svoje pozicije sprečavanjem nemačkih osvajачkih namera.

³ Mihailo Vojvodić, *Putevi srpske diplomatije*, Clio, Beograd, 1999, str. 225.

⁴ Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan i Srbija 1908-1918*, Nolit, Beograd, 1981, str. 73-74.

⁵ Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan i Srbija 1908-1918*, str. 88-90. i str. 115.

Sukob Austro-Ugarske sa Srbijom i sa njim povezano austrougarsko i nemačko planiranje rata bili su neraskidiv deo opštih međunarodnih prilika. General fon Moltke-Mlađi, šef nemačkog generalštaba, pisao je generalu Konradu, načelniku austrougarskog generalštaba, februara 1913. godine da je neophodno imati neku „dobru parolu ako rat izazove austrijska strana“, a nemački car Vilhelm II zapisao je 8. juna 1914. godine: „Uskoro će početi treće poglavlje balkanskog rata u kome ćemo svi učestvovati“.⁶

Potom su odjeknuli pucnji u Sarajevu.

Na Vidovdan, 28. juna 1914. godine, ubijen je austrougarski prestolonaslednik nadvojvoda Franc Ferdinand. Prvo je nešto pre 10 časova i 30 minuta na prestolonaslednika bombu bacio omladinac Nedeljko Čabrinović, ali je prestolonaslednik ostao nepovređen. Pola sata kasnije prestolonaslednika je iz revolvera ubio omladinac Gavrilo Princip koji je ispalio dva hica i usmrtio prestolonaslednika, a slučajno i njegovu suprugu Sofiju.

Reagovanje Srbije posle prvih vesti o Sarajevskom atentatu bilo je u skladu sa ponašanjem u međunarodnim odnosima u takvim slučajevima, ali i sa izvesnom žurbom da se Austro-Ugarskoj predoči da vlada u Beogradu ne samo da žali nego i osuđuje ubistvo austrougarskog prestolonaslednika.

Srpski poslanik u Beču Jovan M. Jovanović telegrafisao je u Beograd 28. juna u 19 časova i 16 minuta da je javljeno iz Sarajeva da su ubijeni Franc Ferdinand i njegova žena.

Vlada u Beogradu je odmah po prijemu telegrama u najkraćem roku odgovorila i naložila Jovanoviću da izjavi „u ime Kraljevske Vlade ministarstvu inostranih dela najdublje saučešće“ i da je ona već sama „direktno izjavila saučešće Ministarstvu inostranih dela austrougarskom“.⁷

Pošto je predsednik vlade i ministar inostranih dela Nikola Pašić bio u unutrašnjosti zemlje radi kampanje za skupštinske izbore, u carsko-kraljevsko poslanstvo Austro-Ugarske u Beogradu odmah su otišli i izjavili saučešće ministar pravde i načelnik ministarstva inostranih dela. U ime kralja Petra I saučešće je izjavio ministar dvora, a u ime regenta Aleksandra šef njegovog kabineta. Bile su prekinute i vidovdanske svečanosti i naređena je šestonedeljna dvorska žalost. Izdato je naređenje vlastima u zemlji da se ne dozvole nikakve manifestacije i demonstracije protiv Austro-Ugarske i da se posebno štite njena predstavništva. Kraljevina Srbija nastojala je da po svaku cenu odmah pokaže dobru volju prema velikoj sili i da naglasi da se ograđuje od atentata i tako stavi do znanja Austro-Ugarskoj kako ne želi da ionako loši odnosi postanu još gori. Da Austro-Ugarska može uzeti Sarajevski atentat kao povod za veoma dalekosežne posledice bilo je jasno i u Beogradu

⁶ Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan i Srbija 1908-1914*, op. cit., str. 174.

⁷ Vladimir Dedijer, *Života Anić, Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knjiga VII-2, SANU, Beograd, 1980, str. 418.

i na Cetinju. Tako je kralj Nikola I, prema memoarskom svedočanstvu, čim je saznao šta se desilo u Sarajevu svom lekaru rekao „biće rata“. Ipak, preovladavala je vera u trezvenost austrougarskih vodećih ličnosti.

Istraga o atentatu ubrzo je otkrila da je čak šest lica 28. juna 1914. u Sarajevu čekalo da ubije prestolonaslednika. Optužnica je podignuta protiv dvadeset pet lica. Svi su bili članovi nacionalno-revolucionarne organizacije. Pohapšeni i optuženi su bili austrougarski državljani. Po nacionalnosti najviše je bilo Srba (napominjemo da je tada postojao i značajan broj Srba katolika i Srba muslimana). Atentat je izvršen na tada austrougarskom zemljištu i pred očima austrougarske vlasti. Što se tiče odgovornosti srpske vlade i uopšte srpskih ustavnih faktora, protiv ove odgovornosti govore i konkretne činjenice koje su dosad poznate kao i prilike u kojima se Srbija nalazila. U Srbiji se znalo da bi rat za nju u tom trenutku bio takav teret koji bi ona teško mogla podneti. Ona je posle balkanskih ratova želela mirne godine da bi popravila ekonomsko stanje, sredila i popunila vojsku i učvrstila vlast na novim teritorijama. Ipak, čini se da je u atentat bio posredno upleten pukovnik Dragutin Dimitrijević Apis, šef obaveštajnog odeljenja Generalštaba. Njegovi ljudi major Tankosić i Milan Ciganović, zvaničnik železničke direkcije, inače austrougarski podanik, u ovom slučaju bili su kompromitovani. Moguće učešće pukovnika Dimitrijevića, majora Tankosića i Ciganovića svodi se na davanje oružja i tajno prebacivanje atentatora preko granice. Ne postoji nijedan razlog za sumnju u tačnost iskaza Principa i Čabrinovića u istrazi, da su oni najpre sami hteli da kupe oružje, ali kako nisu imali potreban novac obratili su se za pomoć Ciganoviću, posredstvom koga su došli do majora Tankosića. Pretpostavlja se da je major Tankosić bio u vezi sa pukovnikom Dimitrijevićem.⁸

Danas se zna da ni samom vođstvu Crne ruke nije bilo poznato šta se sprema i da su pukovnik Dimitrijević i major Tankosić radili na svoju ruku.⁹ Pukovnik Dimitrijević je u poslednji čas hteo da spreči atentat, ali ga Princip i drugovi nisu hteli slušati.

Da je posle Balkanskih ratova Srbija pazila da ne izaziva Austro-Ugarsku zna se i iz diplomatske ruske i srpske prepiske. Srbija se samo zbog Austro-Ugarske ustručavala da izvrši finansijsko i diplomatsko ujedinjenje sa Crnom Gorom koje je ponudio sam kralj Nikola 2. marta 1914. god.

Potvrda da je Srbija vodila računa da ne izaziva moćnog suseda je i izveštaj ruskog poslanika iz Beograda N. Hartviga od 7. aprila 1914. godine: „Pašić drži u daljem kao poželjno, da se sad ostave po strani sve brige o još neoslobođenoj srpskoj braći i celom jugoslovenstvu i da se misli na mere koje bi stvarno mogle učvrstiti veze naroda iste krvi“ između Srbije i Crne Gore.¹⁰

⁸ Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Stubovi kulture, Beograd, 2004, str 35-36.

⁹ Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, op. cit., str. 724.

¹⁰ Ibid., str. 725.

4. Demonstracije protiv Srba i Srbije

Bečki krugovi su rešili da od prvog dana iskoriste Sarajevski atentat za svoje stare planove. Srpski poslanik iz Beča Jovan M. Jovanović 29. juna 1914. godine upozorio je srpsku vladu da iz pisanja austrougarske štampe proističe „da je sarajevska policija sklona da istragu upravi tako kao da je sve spremljeno u Beogradu“.¹¹

Iz Berlina srpski otpravnik poslova izvestio je 29. juna 1914. „da novine ovdashnje donose na osnovu bečkih i budimpeštanskih izveštaja članke, kojima atentat u Sarajevu dovode u vezu sa Srbijom i time zavode nemačko javno mišljenje“.¹²

Pošto je video gde sve to vodi, srpski poslanik Jovanović je u Beču 30. juna u bečkom ministarstvu inostranih poslova znatno pojačao izjavu saučešća: „Vlada Kraljevine Srbije najenergičnije osuđuje sarajevski atentat i sa svoje strane će sigurno najlojanije učiniti da dokaže da na svojoj teritoriji neće trpeti nikakve agitacije i kažnjive radnje koje idu na to da poremete naše i inače delikatne odnose sa Austro-Ugarskom. (...) Vlada Srbije je pored svih dosadašnjih smetnji, na koje je nailazila od strane austrougarske diplomatije, ostala pri svojoj želji da postavi zdrave osnove našim susednim odnosima. Srbija misli i dalje na tome raditi. Sarajevski atentat ne može i ne treba da spreči taj rad“.¹³

Stalno se sudarajući sa optužbama Jovanović je otkrio da argumenti za ovakve optužbe potiču iz izveštaja carsko-kraljevskog otpravnika poslova u Beogradu fon Štorcka. Štorck je samo registrovao poteze srpske vlade koji su bili usmereni na smirivanju situacije, a stalno je *naglašavao* ono što je zapažao u javnosti s namerom da potpaljuje požar. Iako je i sam dozvoljavao da je atentat u datom trenutku nesaglasan sa koncepcijom Srbije, fon Štorck je najotvorenije predlagao obračun sa Srbijom.

Kada su 2. jula telo nadvojvode i njegove supruge prebačeni u Beč, Jovanović je na srpskom poslanstvu u Beču istakao zastavu na pola koplja, što je dovelo do demonstracija. Srpski poslanik je 6. jula javio da: „Demonstracije i protesti koji su nastali u Beču pred kraljevskim poslanstvom i na drugim mestima dva dana posle sarajevskog atentata nisu spontani izraz upečatka koji su ovdde učinili i ostavili smrt bivšeg austrougarskog naslednika prestola i njegove žene. Demonstracije su postepeno spremene agitacijama iz redakcija klerikalnih listova i raznih udruženja klerikalnih karaktera“.¹⁴

Ovo što se odigravalo na ulicama Beča bilo je dečija igra u poređenju s onim što se događalo u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini gde su demonstracije protiv Srba počele 28. juna. Demonstranti su 29. juna demolirali srpske ustanove, trgovine, srpske stanove, nasrtali uvredama i fizički na srpske

¹¹ Vladimir Dedijer, Života Anić, *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knjiga VII-2, SANU, Beograd, 1980, op. cit., str. 422.

¹² Ibid., str. 430.

¹³ Vladimir Dedijer, Života Anić, *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knjiga VII-2, SANU, Beograd, 1980, op. cit., str. 430-431.

¹⁴ Ibid., str. 482.

stanovnike. Strani konzularni predstavnici u Sarajevu zaprepašćeno su gledali šta se zbiva. Ubijanje Srba, uništavanje njihove imovine i opšti teror u Bosni i Hercegovini, Vojvodini, Dalmaciji, Hrvatskoj i Sloveniji teklo je istovremeno sa julsom krizom u kojoj su sile Antante, a ponajviše Kraljevina Srbija, nastojale da izbegnu rat. Atentat u Sarajevu je političkom vođstvu Austro-Ugarske poslužio kao povod za spoljna i unutrašnja obračunavanja. Sve što je srpsko oglašeno je za sumnjivo i bilo je izloženo napadima i poruzi.

U prestonicama Antante, atentat u Sarajevu shvaćen je kao mogući uzrok nove balkanske krize, a što su iz dana u dan potvrđivale optužbe protiv Srbije širene iz Beča, Berlina i Budimpešte. Potezi sila Antante bili su svi usmereni na smirivanje situacije, ali sa jasnom namerom da se Centralne sile onemoguće ukoliko pokušaju da posredstvom Austro-Ugarske i na račun nezavisnosti Srbije korenitije promene balkanske prilike u svoju korist.

U Beču je već početkom juna 1914. godine bio dovršen jedan memorandum za nemačkog cara Vilhelma II u kome su bili izneseni razlozi Austro-Ugarske za oružanu akciju protiv Srbije.¹⁵ Ovakav plan je od bečke vlade bio gotov 24. Juna, a konačna verzija bila je izrađena 28. juna 1914. Memorandum je još samo trebao da pročita grof Berthold, ministar inostranih poslova Austro-Ugarske, i da ga onda sa ličnim pismom Franca Jozefa uputi u Berlin. Zbog Sarajevskog atentata ovaj memorandum je morao biti dopunjen makar sa nekoliko rečenica.¹⁶ Car Vilhelm II oberučke je prihvatio austrougarske namere. Saglasnost je postignuta 5. i 6. jula u Potsdamskom dvorcu. Pošto je dobijen odgovor iz Berlina, u Beču se 7. jula 1914. godine sastao ministarski savet i na njemu je odlučeno da se ide u rat.

Srpska vlada je, pak, verujući u trezvenost austrougarskih vodećih ličnosti (smatrano je da niko ne može zbog atentata krenuti u rat sa nesagledivim posledicama u veoma zaoštrenim međunarodnim prilikama), razumela je oštre napade austrugarske štampe kao priliku da Austro-Ugarska atentat politički iskoristi kako bi se ubio visoki moralni kvalitet koji je Srbija uživala u Evropi. Srbija je zato ulagala velike napore da se brani diplomatskim putem pa su 1. i 18. jula 1914. godine dati nalozi „*svim poslanicima na strani sem bečkom*“, na koji način da u razgovorima s predstavnicima vlada kod kojih su akreditovani brane svoju zemlju od teških optužbi.¹⁷ Linija odbrane je određena sledećim stavovima:

* Sarajevski atentat naišao je na najširu osudu u svim društvenim redovima.

* U interesu Srbije najviše je i bilo da se ovaj atentat izbegne, što Srbija nije mogla postići jer su oba atentatora austrijski podanici.

¹⁵ Nikola Popović, *Srbi u Prvom svetskom ratu*, Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga, Novi Sad, 2000, str. 7.

¹⁶ Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan i Srbija 1908-1918*, Nolit, Beograd, 1981, op., cit. str. 171.

¹⁷ Vladimir Dedijer, Života Anić, *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knjiga VII-2, SANU, Beograd, 1980, op.cit., str. 432-433. i 595-598.

* Srbija je i do sada, a i ubuduće će, udvojiti kontrolu nad anarhističkim elementima ako ih bude bilo u Srbiji i protiv njih preduzeće najoštrije mere.

* Beogradski listovi samo odgovaraju na napade i vlada ih ne može zabraniti jer je zakonima garantovana sloboda štampe.

Smisao ovakvih stavova bio je ovako određivan u pomenutim nalogima poslanstvima „*ne može se dopustiti da bečka štampa zavede javno mnjenje i da tešku odgovornost za zločin jednog austrugarskog podanika svali u političkom cilju na ceo srpski narod i Srbiju koji od ovakvog dela mogu imati samo štete i nikakve koristi.*“

Što je vreme više prolazilo predstavnici Srbije su bili sve zabrinutiji što se vidi i iz dva telegrama Jovanovića iz Beča od 15. jula.

U prvom telegramu Jovanović iznosi da je poslednje izlaganje grofa Tise, predsednika Ugarske vlade umirujuće ali da „*u govoru upada u oči da se i rat ne isključuje*“.

U drugom telegramu Jovanović iznosi: „*Austro-Ugarska ima da bira dva puta. Ili da od sarajevskog atentata napravi jednu unutrašnju stvar (...) ili da (...) napravi proces Srba i Srbije, pa i Jugoslovenstva. Sudeći po svemu što se sprema i radi, meni se čini da će Austro-Ugarska izabrati ovaj drugi put.*“¹⁸

5. Ultimatum Austro-Ugarske Srbiji

I pored iščekivanja daljih koraka austrugarske strane politički život u Srbiji odvijao se u uobičajenim okvirima. Austro-Ugarski poslanik u Beogradu baron fon Gizl je 23. jula 1914. godine u 18 časova uručio ultimativnu notu zastupniku srpskog predsednika vlade Lazaru Pačuu, ministru finansija. Predsednik vlade bio je van Beograda učestvujući u izbornoj kampanji koja je tada bila u jeku. Odgovor je tražen, kako je navedeno u noti, u roku od 48 časova. Austro-Ugarska je tekst ultimatumu dostavila velikim silama, uključujući i savezničku Italiju, 24. jula. Uz optužbu Srbije da se ideja o atentatu rodila u Beogradu, da su oružje i municiju dali oficiri i činovnici, članovi Narodne odbrane, i da su prebacivanje u Bosnu izvele starešine srpske pogranične službe, ultimativni zahtev bio je izložen u deset tačaka:

1. Da vlada Srbije zabrani svaku publikaciju koja piše protiv Austro-Ugarske i ugrožava njen integritet.
2. Da odmah raspusti Narodnu odbranu i slična udruženja i da spreči da ona nastave rad pod drugim imenom.
3. Da izbac iz javne nastave sve ono što predstavlja propagandu protiv Austro-Ugarske.
4. Da iz službe ukloni sve oficire i činovnike koji propagiraju protiv Austro-Ugarske, a čija imena će biti naknadno dostavljena.

¹⁸ Ibid., str. 571-572.

5. Da primi saradnju u Srbiji organa carsko-kraljevske vlade radi ugušivanja prevratničkog pokreta protiv teritorijalnog integriteta Monarhije.
6. Da otvori sudsku istragu protiv učesnika u Sarajevskom atentatu koji se nalaze na teritoriji Srbije. Organi koje uputi austrougarska vlada uzeće učešća u ovoj istrazi.
7. Da odmah pritvori majora Voju Tankosića i Milana Ciganovića.
8. Da spreči nedozvoljeno trgovanje oružjem i eksplozivom preko granice i da otpusti i strogo kazni one pogranične činovnike koji su pomogli izvršioce sarajevskog zločina da pređu granicu.
9. Da obavesti carsko-kraljevskoj vladi o neopravdanim izjavama visokih državnih činovnika, kako u Srbiji tako i u inostranstvu, s neprijateljskim sadržajem prema Monarhiji posle 28. juna.
10. Da izveštava carsko-kraljevsku vladu o izvršenju mera pomenutih u prednjim tačkama.¹⁹

Tekst austrougarskog ultimatum bio je tako sastavljen da duboko ponizi Srbiju pred Monarhijom. Problematične su tačke 5. i 6. a donekle i 10. Dozvoljava austrougarskim organima da učestvuju u istrazi i obaveza srpske vlade da izveštava o toku izvršenja, davali su mogućnost Austro-Ugarskoj da, pod vidom istrage, pokrene postupak protiv svakog lica i da prodre u ustanove srpske države i time parališe njihov samostalni rad. Srpska vlada se sastala iste večeri kada joj je uručen ultimatum. Lazar Paču je u okružnici svim srpskim predstavnicima u inostranstvu izneo „*da su zahtevi takvi da ih u celini ne može prihvatiti ni jedna srpska vlada*“.²⁰

Srpska vlada odmah se obratila Rusiji s molbom za zaštitu. U poslanstvo Rusije u Beogradu odmah je otišao Lazar Paču, zatim u toku noći regent Aleksandar, a u zoru, čim se vratio s puta i Nikola Pašić. Pašić je saopštio ruskom otpravniku poslova da srpska vlada moli prijateljske države da zaštite nezavisnost Srbije. Britanskom otpravniku poslova Pašić je preneo da su zahtevi austrougarske vlade takvi da ih nijedna zemlja ne može prihvatiti u celini, i dalje istakao da se nada da će engleska vlada podejstvovati kod Austro-Ugarske da ova umeri svoje zahteve. Poslaniku na Cetinju Pašić je uputio telegram sadržine: „*Zapitajte odmah vladu da li u slučaju sukoba sa Austro-Ugarskom možemo računati na njihovu potporu. Odgovorite odmah telegramom*“.

Isto pitanje postavljeno je i grčkoj vladi posredstvom srpskog poslanstva u Atini.²¹

¹⁹Nikola Popović, *Srbi u Prvom svetskom ratu 1914-1918*, Društvo istoričara južnobačkog i sremskog okruga, Novi Sad, 2000, str. 119-122.

²⁰Vladimir Dedijer, Anić Života, *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knjiga VII-2, SANU, Beograd, 1980. op. cit., str. 633.

²¹Vladimir Dedijer, Života Anić, *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knjiga VII-2, SANU, Beograd, 1980, op. cit., str. 635-637.

Reagovalo se užurbano i odlučno. Pokazalo se da sile Antante žele da u ovom trenutku izbegnu rat. Srbiji je savetovano da popusti u najvećoj meri. Ruski ministar inostranih poslova Sazonov je 24. jula poslao nalog ruskom poslanstvu u Beogradu da se srpskoj vladi prenese da u slučaju napada austrougarske vojske, srpska vojska ne pruža otpor već da se povuče u unutrašnjost zemlje, a da vlada apeluje na sile i na evropsku javnost da spreče invaziju i rat.²²

Srpski odgovor je bio gotov u subotu 25. jula 1914. godine u 17 časova i 30 minuta. Napisali su ga Nikola Pašić i Stojan Protić. Istog dana, u određeni rok, predsednik srpske vlade Nikola Pašić doneo je baronu fon Gizlu odgovor srpske vlade. Srpska nota je veoma diplomatski sastavljena, uz napomenu da će ovaj odgovor ukloniti nesporazum koji pretili da pomuti dobre susedske odnose između Austro-Ugarske i Kraljevine Srbije.

Srbija nije odsečno odbacila provokatorske zahteve Beča. Iako, sa izvesnim ogradama, ona je prihvatila devet tačaka austrougarskog ultimatumu. Srbija nije pristajala samo na tačku šest. Ona nije htela dopustiti da austrougarski predstavnici učestvuju u istrazi povodom zavere protiv nadvojvode: „Što se tiče učešća, u toj istrazi, organa austrougarskih vlasti koje bi Carska i Kraljevska Vlada za to delegirala, Srpska Kraljevska Vlada ne može primiti njihovo učešće, jer bi se time pogazio Ustav i Zakon o postupku sudskom u krivičnim delima. Međutim u konkretnim slučajevima mogli bi se organi Austro-Ugarske upoznati sa rezultatima dotične istrage“.²³

Pored tačke šest problematične su bile i tačke pet i deset. Zahtev iz tačke pet prihvaćen je uz ogradu da budu poštovana načela međunarodnog prava. Što se tiče tačke deset, srpska vlada se obavezivala da će vladu Monarhije izveštavati o izvršenju preduzetih mera.

Srpska nota je na kraju sadržala obećanje da, u slučaju da austrougarska vlada ne bude zadovoljna ovim odgovorom, vlada Srbije biće spremna na mirno sporazumevanje, na taj način što bi se to pitanje iznelo na rešenje pred međunarodni sud u Hagu ili pred velike sile.

Baron fon Gizl je letimice pregledao odgovor i uverivši se da Srbija nešto ne prihvata odmah odgovorio da odgovor nije zadovoljavajući. Samo što se Pašić vratio u Ministarstvo inostranih dela, stiglo je Gizlovo pismo u kome je austrougarski poslanik naveo da Srbija nije prihvatila austrougarske zahteve i da su odnosi između dve države prekinuti. Odmah zatim fon Gizl je sa osobljem svog poslanstva napustio Beograd i prebacio se u Zemun.

Iste večeri srpska vlada je spremila, odštampala i podelila jedan proglas u kome ukratko saopštava o izjavi barona fon Gizla da nije zadovoljan odgovorom srpske vlade i da u ime svoje vlade prekida diplomatske odnose

²² Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Nolit, Beograd, 1981, op. cit., str. 62.

²³ Nikola Popović, *Srbi u Prvom svetskom ratu 1914-1918*, Društvo istoričara južnobačkog i sremskog okruga, Novi Sad, 2000, str. 123-126.

sa Srbijom. U proglasu se zatim naglašava „da je vlada srpska zbog toga prinuđena da za svaki slučaj preduzme najpotrebnije vojničke mere za odbranu zemlje (...). Smatramo za dužnost pozvati narod na odbranu otadžbine, verujući da će se našem patriotskom pozivu svaki rado odazvati. Ako budemo napadnuti, vojska će vršiti svoju dužnost, a građanima koji nisu pozvani pod zastavu savetujemo da ostanu kod svojih domova i mirno rade svoje poslove“.²⁴

Srpska vlada još nije izgubila svaku nadu, ali je ipak iste večeri 25. jula svoje sedište prenela u Niš i naredila evakuaciju Beograda. Izborna borba je u celoj zemlji obustavljena.

6. Objava rata

Vlada Austro-Ugarske Monarhije je 28. jula 1914. god. u 11 časova uputila vladi Srbije običnom poštom telegram sledeće sadržine: „Kraljevska vlada Srbije nije na zadovoljavajući način odgovorila na notu datiranu 23. julom 1914, koju je predao austrougarski poslanik u Beogradu. Zato Carsko-Kraljevska Vlada nalazi da je prinuđena da se osloni na silu oružja radi očuvanja svojih prava i interesa. Austro-Ugarska smatra da se od ovog trenutka nalazi u ratu sa Srbijom“.²⁵

Regent Srbije princ Aleksandar Krađorđević je objavio svoj ratni proglas 29. jula 1914. godine iz Niša: „Na našu Srbiju nasrnulo je veliko zlo. Austro-Ugarska nam je objavila rat (...). Nevolje naše Kraljevine i našeg naroda sa Austrijom nisu počele od juče (...). Zalud su srpski i hrvatski graničari, i toliki drugi naši junaci, lili krv po celoj Evropi za slavu i korist bečkog dvora (...). Moja je vlada, odgovarajući željama naroda i potrebi mira, koju oseća ne samo Srbija već i cela Evropa, htela izbeći po svaku cenu sukob i zato je izašla u susret austrougarskoj Vladi do krajnjih granica popustljivosti, preko kojih ne može ići nijedna nezavisna država (...). Na žalost, bečki državnici ostaše gluhi prema savetima mudrosti i interesima čovečanstva. Oni nam objaviše juče rat, ne prezajući da time izazovu i nedogledne posledice jednog evropskog zapleta (...). Ja sam prinuđen pozvati sve moje drage i hrabre Srbe pod srpsku trobojku (...). Srbi, branite svom snagom svoje ognjište i srpsko pleme!“²⁶

Crna Gora je stala uz Srbiju, a njen kralj Nikola I Petrović Njegoš obratio se proglasom narodu 6. avgusta 1914. god. U proglasu se između ostalog kaže: „Austrija je objavila našoj dragoj Srbiji rat, objavila ga nama, objavila ga je Srpstvu i cijelom Slovenstvu. Ko je junak i slijedi koracima dva stara srpska kralja, da ginemo i krv proljevamo za jedinstvo i slobodu zlatnu. Mi smo htjeli mir, a nametnut nam je rat. Primite ga kao uvijek, primi te ga srpski i junački“.²⁷

²⁴ Milan Đorđević, *Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914-1918*, reprint izdanje iz 1922, Beograd, 1921, str. 26.

²⁵ Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Nolit, Beograd, 1981. op. cit., str. 5.

²⁶ Ibid., str. 5-6.

²⁷ Ibid., str. 6.

Lokalizovani rat koji je želela Monarhija trajao je samo tri dana. Nemačka je samo čekala da dobije vlast o opštoj mobilizaciji u Rusiji i kad im je takva vest stigla, iz Berlina su počeli da lete ultimatumima i objave rata – Rusiji 1. avgusta, Francuskoj 3. avgusta i Britaniji 5. avgusta. Dalje je delovao automatizam pa su se ubrzo u ratu našli Francuska, Rusija, Velika Britanija, Belgija, Srbija i Crna Gora protiv Austro-Ugarske i Nemačke kojima se ubrzo priključila i Turska, a nešto kasnije 1915. i Bugarska.

7. Međunarodni uslovi u kome se stvarao ratni program Srbije

Sile Trojnog sporazuma zaključile su 5. septembra 1914. godine u Londonu sporazum kojim su se obavezale da neće zaključiti separatan mir u toku rata i da nijedna od njih neće postavljati uslove mira bez prethodne saglasnosti ostale dve države, to jest, da će ratne ciljeve odrediti na kraju rata i zajednički. Prvenstvena njihova briga od početka rata pa tokom 1914. i 1915. bila je kako ojačati svoj blok, tačnije kako pridobiti još neangažovane države u svoje kolo. Rusiji je bila poverena uloga u pridobijanju Bugarske za ratnu saradnju na strani Trojnog sporazuma. Tako je 5. avgusta ruski ministar inostranih poslova Sazonov zatražio od predsednika srpske vlade Pašića da odmah preko Rusije preda Bugarskoj jedan deo teritorije u vardarskoj oblasti istočno od Vardara, ako Bugarska ostane neutralna u ratu. Ako bi Bugarska stupila u rat na strani saveznika, Sazonov je zahtevao da Bugarska dobije celu Vardarsku oblast. Ministar Sazonov je preko ruskog otpravnika poslove u Srbiji Štrandtmana poručivao da su teritorijalni ustupci „minimalna cena“ za bugarsku neutralnost.

Posle srpske pobede u Cerskoj bici, Pašić je ruskom predstavniku oštro i odlučno govorio protiv davanja teritorijalnih ustupaka Bugarskoj smatrajući ih nemogućim: *Nijedna srpska vlada ne može pristati na otuđenje državne teritorije (po Ustavu Srbije, to pravo bi imala samo Velika narodna skupština Srbije), a s druge strane Pašić je ubeđen da Bugarska uprkos svemu ne može ići protiv Rusije.*²⁸

Na zahtev Sazonova, 30. avgusta 1914. godine, sve tri sile Trojnog sporazuma uputile su notu srpskoj i grčkoj vladi kategorički tražeći od njih ustupke u teritoriji u korist Bugarske. Da bi ponuđeno rešenje za teritorijalne ustupke Bugarskoj učinila što neostvarljivijim Srbija je u odgovoru na ovu notu potvrdila da je spremna da Bugarskoj učini teritorijalne ustupke, ako to učine i Grčka i Rumunija. Pored toga, uslov Srbije je bio da je ovo ostvarljivo samo ako bi Bugarska ušla u rat, da bi Srbiju branila od eventualnih napada Rumunije i Turske, a da posle pobedonosnog rata sila Trojnog sporazuma „kada bi ove sile diktirale uslove mira i učinile da Srbija dobije srpskohrvatske teritorije sa pripadajućom morskom obalom“.²⁹

²⁸ Dragoslav Janković, *Srbija i Jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1973, str. 101. (Štrandtman–Sazonovu 27. 08. 1914.)

²⁹ Ibid., str. 101. (Štrandtman–Sazonovu 01. septembra 1914. god.)

Ovo je bilo prvi put u ratu da je Srbija, mada nepotpuno i neodređeno, iznela svoj ratni program u diplomatskim pismenim pregovorima. Traži se dobijanje srpskohrvatske teritorije, uključujući primorje i Dalmaciju. Slovenačke teritorije odnosno Slovenci se ne pominju. U sve ovo išla je i opomena da oduzimati od Srbije i davati Bugarskoj koja ucenjuje i koju podržavaju Centralne sile znači slabiti svoju sopstvenu politiku.

Saveznici su primili k znanju deo srpske izjave koji govori o načelnoj spremnosti Srbije da Bugarskoj učini teritorijalne ustupke, ali ne i onaj deo koji sadrži najkraće formulisan srpski ratni program. Sazonov je saopštio srpskoj vladi da saveznici zadržavaju punu slobodu da sami posle rata ocenjuju vrednost napora i žrtava koje Srbija bude u ratu uložila, da bi joj prema tome odredili vrednost i veličinu kompenzacije.³⁰

Nekoliko dana posle, a na dan 4. septembra 1914. godine, povodom savezničkih predloga da se obnovi blok balkanskih hrišćanskih država, koji se opet svodio na ustupanje delova vardarske oblasti Bugarskoj, Pašić je preko diplomatskih predstavnika obavestio savezničke vlade da je cilj Srbije da se na Balkanu stvori „*Jedna jaka jugozapadna Slovenska država, u čiji sastav bi ušli svi Srbi i svi Hrvati i svi Slovenci (...). Petnaest miliona Srba, Hrvata i Slovenaca ujedinjenih u jednu državu bili bi ubrzo i vojnički i ekonomski spremni i toliko jaki da bi ne samo očuvali mir od narušavanja, nego bi bili jedan stožer za sve balkanske države*“.³¹

U isto vreme 5. avgusta kad se ruski ministar inostranih poslova Sazonov obratio Srbiji da Bugarskoj preko Rusije preda jedan deo teritorije, on se obratio i italijanskom ambasadoru u Petrogradu sa predlogom da Italija dobije Trst, Trentino i dominirajući položaj na Jadranu ako odmah otpočne vojne operacije protiv Austro-Ugarske. Pošto je pre toga Italija objavila neutralnost, ona je počela da dobija ponude oba tabora da im se pridruži. Usled zavisnosti od Trojnog sporazuma u vojno-pomorskom pogledu, Italija se uzdržavala od rata na strani Centralnih sila. Za nju se postavljalo pitanje da li da zadrži neutralnost ili da ratuje na strani Antante. Oni su ovo pitanje rešavali prema tome ko će više dati i ko ima veće šanse za pobedu. Pregovore sa Italijom sile Antante vodile su tajno. Srpska vlada bila je o tome obaveštena onoliko koliko je procurilo u diplomatske i obaveštajne krugove. Srpska vlada je konstantno saopštavala saveznicima da cena ulaska Italije u rat ne može biti plaćena Dalmacijom i delovima istočnog Jadrana, jer su sve to južnoslovenske teritorije koje ulaze u sastav njenog ratnog programa. Srpskim poslanicima u Petrogradu, Parizu i Londonu Pašić je 30. septembra naredivao: „*Izjavite dotičnim vladama da će Dalmatinci biti protivni akciji Italije, da će se protiv nje boriti i pričinice da se Dalmacija izjasni za Austriju pre nego što će pristati da potpadne pod Italiju. Dalmacija želi prisjedinjenje sa Srbijom, to je njen*

³⁰ Dragoslav Janković, *Srbija i Jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1973, op. cit., str. 101-102.

³¹ Ibid., str. 102.

*ideal i to zahtevaju njeni nacionalni interesi, a na posletku to je davnašnja želja celog srpsko-hrvatskog naroda“.*³²

Kada je Turska sredinom novembra 1914. ušla u rat na strani Centralnih sila pridobijanje Bugarske postalo je opet aktuelno. Pašić, posebno ohrabren zbog značajne srpske pobede u Kolubarskoj bici, energično je odbijao bugarski zahtev za vardarskom oblašću. Dok su pregovori oko ustupanja delova vardarske oblasti Bugarskoj februara i marta 1915. godine stajali na mrtvoj tački, početkom marta na inicijativu Italije obnovljeni su pregovori oko njenog angažovanja u ratu na strani saveznika. Tog 26. aprila 1915. između sila Antante i Italije zaključen je tajno Londonski ugovor o uslovima pod kojim je Italija odlučila da se angažuje u ratu na strani Antante. Italiji je obećana Istra, Dalmacija do rta Ploča, Zadar i neka manja ostrva.

Posle zaključenja Londonskog ugovora pojavila se i Rumunija sa svojim zahtevima radi ulaska u rat na strani Saveznika. Rumunija je tražila teritorije prema Srbiji do granice na Tisi i Dunavu. Pašić je po saznanju o ovome poslaniku u Bukureštu izložio istorijske, etnografske, strateške razloge koje on ima koristiti zastupajući rešenje da Banat pripadne Srbiji.

Rusija je bila odlučna da ceo Banat treba da pripadne Srbiji, a Francuska je predlagala da ukoliko se Srbija odrekne Banata može računati sa tim da sile Antante neće biti protivne njenom ujedinjenju sa Hrvatskom. Dok se Rumunija pogađala sa saveznicima izbegavajući da se aktivno uključi u rat (i tako sve do avgusta 1916. godine) pitanje Bugarske i dalje je bilo na dnevnom redu savezničke diplomatije. Posle Londonskog ugovora Bugarski zahtevi su se povećali. Sile Antante su 30. maja 1915. godine dostavile Nišu i Sofiji predlog da Bugarskoj pripadne bugarski deo takozvane sporne teritorije iz ugovora iz 1912, a Srbiji se za ovo obećavalo uopšteno da će dobiti posle zaključenja mira znatne teritorije sa izlaskom na Jadransko more.

Pašić je ovo energično odbio i rekao ruskom otpravniku poslova Štrandtmanu: „*Neka Srbiji ništa ne dadnu, ali neka joj ne oduzimaju njen najmiliji deo*“ i dalje dodao da on ne vidi kao će Države sprovesti svoju odluku. Pašić je saveznicima zvanično odgovorio da Srbija „*ne može dati ovlašćenje silama Trojnog sporazuma da ponude i obećaju teritorije Kraljevine Srbije*“.³³

Iz čorsokaka u kome su se juna 1915. našli predstavnici sila Antante pokušali su da se izvuku pojačanim pritiskom na Srbiju. Najzad 16. avgusta 1915. godine četiri poslanika sila Antante jedan za drugim predali su Pašiću notu kojom su tražili da Srbija po završetku rata ustupi Bugarskoj „*nespornu zonu*“ u vardarskoj oblasti ako Bugarska pristane na vojnu saradnju. Za uzvrat saveznici su spremni da se angažuju na tome da Srbija po zaključenju mira dobije u Bosni i Hercegovini, na Jadranskom moru i drugde široke

³² Ibid., str. 104.

³³ Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1973, op. cit., str. 123.

kompenzacije. Pod nespornom zonom se podrazumevalo bugarski deo tzv. sporne teritorije iz ugovora iz 1912. godine.

Srpska vlada odgovorila je 1. septembra da je odlučila da, odazivajući se željama udrženih sila u načelu ustupi teritorije u vardarskoj oblasti do linije srpsko-bugarskog ugovora iz 1912, uz neke rezerve koje su se odnosile uglavnom na Skoplje, Prilep i granicu sa Grčkom, odnosno teritorije u vardarskoj dolini. Takođe, Srbija je tražila da uz sve ono što su saveznice obećale u noti od 16. avgusta i „*formalno obećanje Savezničkih sila da će Hrvatska sa Rijekom biti ujedinjena sa Srbijom, da će Slovenačke oblasti biti oslobođene i dobiti pravo da slobodno raspoložu sa svojom sudbinom i da će biti sjedinjen sa Srbijom zapadni deo Banata koji je apsolutno nužan za zaštitu prestonice i dolinu Morave*“.³⁴ Takođe, Srbija je zatražila da bude priznata kao saveznik sa pravom glasa prilikom zaključenja mira ako ga bude. Predaja dela teritorija istočno od Vardara, mogla bi da usledi tek pošto Srbija zauzme nove teritorije.

Ovakav odgovor Srbije naišao je na nepovoljan odjek u savezničkoj diplomatiji. Engleski ministar predlagao je da se Srbiji javi da se odbijaju svi njeni predlozi, a francuski ministar bio je za to da se Pašiću javi da Države razmatraju njegov odgovor te da se odmah zamoli za saglasnost za okupaciju vardarske oblasti. Ruski predstavnici, a naročito ruski poslanik u Srbiji knez Trubecki, bili su znatno blaži nastojeći da vode računa o teškoćama i shvatanjima srpske vlade. Trubecki je kritikovao pogrešnu savezničku politiku na Balkanu. Njena glavna greška je u tome što je balkanske zemlje pokušala da pridobije pojedinačno: „*Ako je trebalo pomoći Italiji – činilo se sve radi toga, ali bez dužnog usaglašavanja sa drugim faktorima kao što su Srbija i Grčka. Ako je trebalo pomoći Rumuniji – i njoj se činilo kao da Srbija nije postojala. Najzad je došla na red Bugarska. Tu si hteo–nehteo, morao da pitaš Srbiju ali se i ovde čini mi se pogrešno postupalo*“.³⁵

Kod Srbije se stvorila gorka predstavka da svi neutralni, trgujući i sa Centralnim silama i sa silama Antante dobijaju nagradu za svoj cinizam, a ukoliko se sa Državama manje okoliše, izgledi za uspeh su sve veći. Zato je Trubecki predlagao da se Srbiji blaže odgovori, te da se od nje zatraži pristanak na savezničku okupaciju Vardarske oblasti.

U međuvremenu su predstavnici sila Antante 14. septembra 1915. godine predsedniku vlade i ministru inostranih poslova Bugarske Radoslavovu saopštili da Bugarskoj garantuju ustupanje od strane Srbije, odmah po završetku rata takozvani nesporni deo vardarske oblasti, pod uslovom da Bugarska zaključiti sporazum sa Saveznicima da će uskoro ući u akciju protiv Turske.

Ruski poslanik u Sofiji je 21. septembra 1915. javio svojoj vladi da je bugarski kralj naredio mobilizaciju. Pašić je 25. septembra telegrafisao

³⁴ Ibid., str. 129-130.

³⁵ Grigorij Nikolajevič Trubecki N. G., *Rat na Balkanu 1914–1917. i ruska diplomatija*, Prosveta, Beograd, 1983, str. 138.

srpskom poslaniku u Rusiji Spalajkoviću: „... Čini nam se da našim Saveznicima još nije jasna situacija na Balkanu, kao ni to šta znači mobilizacija bugarske armije. Zaprepašćuje nas što Saveznici još ne vide da se Bugarska već priklonila Nemačkoj i Turskoj. (...). Sad nije vreme za kolebanje, za pregovore i davanje saveta, već za odlučno i brzo delovanje, jer kad se već godinu dana pregovorima nije moglo doći do saglasnosti teško je pretpostaviti da je sada moguće na taj način nešto postići“.³⁶

Bugarska je ubrzo ušla u rat ali na strani Centralnih sila. Ona je 12. oktobra objavila rat, a 14. oktobra 1915. godine napala na celom frontu Srbiju.

Zaključak

Austro-Ugarska je povelala rat da bi uništila nezavisnost srpske države i preseklala jačanje jugoslovenskog pokreta u svojim granicama.

Tokom prvih meseci rata Srbija je naglašavala odbrambene zadatke kao svoj ratni cilj. Na početku oružanog sukoba osnovni cilj bio je odbrana zemlje jer je neprijatelj bio daleko nadmoćniji, a vlastite snage su bile istrošene u Prvom i Drugom balkanskom ratu. Takođe, pošto je neprijatelj iskonstruisao izgovor za obračun na optužbi da Srbija preti austrougarskom integritetu, Srbija nije htela da daje argumente njegovoj propagandi da joj je cilj i ujedinjenje sa Srbima i Hrvatima iz Austro-Ugarske. Da Srbija želi da izađe iz rata ujedinjena sa Hrvatima i u najboljem slučaju sa svim Jugoslovenima, stavljeno je na znanje silama Antante još početkom septembra u odgovoru na notu sila Antante od 30. avgusta 1914. godine kojom se traži teritorijalni ustupak u korist Bugarske.

Sile Antante su se trudile da steknu nove saveznike i to pretežno obećanjima teritorija koje su ulazile u jugoslovenski program. Pokušavali su da privuku Bugarsku nudeći im Makedoniju, Rumuniju pristajući na zahtev da im se da Banat, Italiju prihvatajući njene zahteve na Istru i deo Dalmacije. Ove diplomatske kalkulacije sila Antante i njihove teritorijalne kombinacije bile su poznate srpskoj vladi, koja je sa zabrinutošću pratila isticanje osvajačkih pretenzija Bugarske i Italije. To je podstaklo srpsku vladu da već u septembru 1914. godine iznese svoje ratne ciljeve pred saveznike, kako bi predupredila teritorijalne kombinacije na štetu jugoslovenskih naroda i istovremeno na međunarodnom planu pokrenula pitanje ujedinjenja jugoslovenskih naroda u zajedničku državu. Srbija je bila svesna šanse koju je za ostvarenje tog programa pružio obračun sila Antante sa Centralnim silama.

14. septembra 1914. godine povodom savezničkih predloga da se obnovi blok balkanskih hrišćanskih država koji se opet svodio na ustupak Vardarske oblasti (ili nekih njenih delova) Bugarskoj, Pašić je preko diplomatskih predstavnika obavestio savezničke vlade da je cilj Srbije da se na Balkanu stvori jedna jaka jugozapadna slovenska država u kojoj bi ušli svi Srbi, svi Hrvati i svi Slovenci.

³⁶ Ibid., str. 145-146.

Takođe, srpska vlada je 21. septembra 1914. o svojim ratnim ciljevima obavestila rusku a zatim i druge savezničke vlade. U ovom obaveštenju ističe se da, mada još nije vreme da se razmatra pitanje o tome kojoj državi koji deo teritorije treba da pripadne posle pobeđe, srpska vlada našla je za shodno da navede „srpsko-hrvatske teritorije na koje polaže pravo“. U izjavi su nabrojane sve granične oblasti buduće zajedničke jugoslovenske države: Banat, Bačka, Slavonija, Hrvatska, Slovenija i Istra sa globalnom označenom graničnom linijom.

U jeku Kolubarske bitke Srbija je 7. decembra 1914. godine objavila svoje ratne ciljeve u Niškoj deklaraciji. Izjavu je pred Skupštinom pročitao Pašić. Pored ostalog u njoj je istaknuto da je vlada „uverena u poverenje Narodne skupštine dokle god sve svoje sile stavlja u službu velike stvari Srpske Države i Srpsko-Hrvatskog i Slovenačkog plemena (...). Uverena u rešenost celog srpskog naroda da istraje u svetoj borbi za odbranu svog ognjišta i svoje slobode, Vlada Kraljevine smatra kao svoj najglavniji i u ovim sudbonosnim trenucima jedini zadatak da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja, koje je u trenutku kad je započeto, postalo ujedno borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca“.

Narodna skupština je ovu izjavu prihvatila. Ubrzo je deklaracija bila zvanično saopštena poslanicima Francuske, Velike Britanije i Rusije. Bez obzira na isticanje mogućnosti ujedinjenja ne samo sa Srbima u Austrougarskoj već i sa Hrvatima i Slovencima, treba reći da je osnovni interes Srbije bio ujedinjenje celokupnog srpskog naroda u jednu državu. Pozivi na ujedinjenje sa Hrvatima i Slovencima imali su za cilj i slabljenje jedinstva u vojsci Habzburške monarhije. Ne treba spominjati da su u demonstracijama protiv Srbije i Srba, posle ubistva Ferdinanda veoma glasni bili i Hrvati (koji su uzeli učešće i u progonima Srba). Na balkanskom frontu u zapadnoj i centralnoj Srbiji, upravo su hrvatske jedinice činile velike zločine nad srpskim narodom, koje je docnije obelodanio i dr Arčibald Rajs. U čuvenoj po zlu 42. Zagrebačkoj regimenti borio se i Josip Broz. Ove podatke nije zgoreg spomenuti posle jednog veka, kao podsećanje i opomenu srpskom narodu da ne zaboravlja ni prijatelje ni neprijatelje.

Bibliografija

- Vojvodić, Mihailo, Živojinović Dragoljub, Veliki rat Srbije 1914-1918, Srpska književna zadruga, Beograd, 1970.
- Vojvodić, Mihailo, Putevi srpske diplomatije, Clio, Beograd, 1999.
- Diplomatska prepiska - italijanska zelena knjiga, Niš, 1915.
- Dedijer, Vladimir, Anić Života, Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije, tom VII sveska 2, Beograd, 1980.
- Dorđević, Milan, Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914-1918, Biblioteka grada Beograda, Beograd, 1991.- reprint izdanje, prvo izdanje 1922.
- Dorđević, Miroslav, Stojičić Slobodanka, Nacionalna istorija države i prava, Pravni fakultet, Niš, 1996.

- Ćorović, Vladimir, *Istorija Srbije*, Publik–Praktikum, Beograd, 2004.
- Istorija diplomatije, diplomatija novog doba 1872–1919*, u redakciji V. P. Potemkina, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1949.
- Janković, Dragoslav, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1973.
- Trubecki knez Nikolajevič, Grigorije Nikolajevič (ruski poslanik u Srbiji 1914–1917), *Rat na Balkanu 1914–1917. i ruska diplomatija*, Prosveta, Beograd, 1983.
- Mitrović, Andrej, Pavle Ivić i dr., *Istorija srpskog naroda*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.
- Mitrović, Andrej, *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918*, Nolit, Beograd, 1981.
- Mitrović, Andrej, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Stubovi kulture, Beograd, 2004.
- Opačić, Petar, *Srbija, Solunski front i ujedinjenje 1918*, Književne novine, Beograd, 1990.
- Popović, Nikola, *Srbi u Prvom svetskom ratu 1914–1918*, Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga, Novi Sad, 2000.
- Stojančević, Vladimir, *Srbija i srpski narod za vreme rata i okupacije 1914–1918*, Leskovic, 1988.

Zoran Jerotijević, PhD

THE SERBIAN DIPLOMACY BEFORE AND AT THE BEGINNING OF WORLD WAR

ABSTRACT

The beginning of the twentieth century was for the Serbian people the entering into a period of difficult and uncertain struggle for liberation and unification. Wandering in the foreign policy, which had significantly weakened the international position of Serbia after the Berlin Congress, turned its policy into a sensible and pragmatic one after the throne change in 1903. Serbia started to build again close relations with Russia and France (Entente) and the other countries that would allow it to be neither economically (nor politically) exclusively related to hostile neighbors. The Balkan wars showed the Serbian military power, but some of the major powers did everything to devalue its military successes and limit its strategic penetration towards the coast. The beginning of the Great War was marked by the attempts to bring Serbia to its knees and to establish a connection between the Central Powers and Constantinople. The very cause for the war (the assassination in Sarajevo) was aimed at justifying the aggression and as much as possible isolate Serbia in the world. The beginning of the war and Serbian victory intensified the diplomatic efforts both between ally countries and between the warring parties. Serbia became an important subject of diplomatic activities and their participant.

Key words: Serbia, Russia, Entente, Central Powers, diplomacy.